

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.04.2024 ✓Accepted/Kabul:13.07.2024

DOI:10.30794/pausbed.1463810

Research Article/Araştırma Makalesi

Tabanlı, E. (2024). "Süreç Felsefesi, Töz Kavramını Zorunlu Olarak Dışlamakta Mıdır?", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 63, ss. 49-57.

SÜREÇ FELSEFESİ, TÖZ KAVRAMINI ZORUNLU OLARAK DIŞLAMAKTA MIDIR?

Egemen TABANLI*

Öz

20. Yüzyıl'da Henri Bergson, John Dewey ve Alfred North Whitehead tarafından sistemli bir şekilde ortaya atılmış olan süreç felsefesinin temel argümanı, gerçeğin statik değil, dinamik bir yapıda olduğu yönündedir. Bu çerçevede süreç felsefesi, varlığın statik ve kalıcı yönünü vurgulayan töz düşüncesinin karşıt cephesindeki bir yaklaşım olarak düşünülmüştür. Bu çalışmada, süreç felsefesinin Whitehead kanadında işin aslının tümüyle böyle olmadığına yönelik bir düşünce ortaya atılacaktır. Bu düşünce çizgisi içerisinde töz kavramının kategorik olarak reddedilmediği, onun reforme edilerek tekrar gündemi oluşturacağı savunulacaktır.

Anahtar kelimeler: *Süreç, Töz, Nesnellik, Edimsellik, Edimsel varlıklar, Ebedi nesnel.*

DOES PROCESS PHILOSOPHY NECESSARILY EXCLUDE THE CONCEPT OF SUBSTANCE?

Abstract

In the 20th century, Henri Bergson, John Dewey and Alfred North Whitehead systematically put forward the basic argument of process philosophy that reality is not static but dynamic. In this framework, process philosophy is considered as an approach on the opposite side of the term of substance, which emphasizes the static and permanent aspect of existence. In this study, an idea will be put forward that this is not the case at all on the Whiteheadian aspect of process philosophy. Within this line of thought, it will be argued that the term of substance is not categorically rejected, but that it will be reformed and put back.

Keywords: *Process, Substance, Objectivity, Actuality, Actual entities, Eternal objects.*

*Dr., egementabanlı@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6867-0068>)

GİRİŞ

Süreç felsefesi, felsefe başladığından beri¹ bizimle olsa da filozofların şeyler veya *yalın varlıklar*² olarak ifade edebileceğimiz tözler hakkında felsefe yapmalarının gölgesinde kalmıştır. Tözler izole varlıklar olarak tasarlanırlar. Bunlar, klasik atom öğretisinde olduğu gibi maddi şeyler olmak zorunda değildirler. Platon'un ideaları gibi zihinsel şeyler de olabilirler. Ancak mesele şu ki bunlar bir boşluğun içinde, tek başına ve değişmeden salınıp duran şeyler gibi tasarlanırlar. Kendisi dışındaki şeylerle herhangi bir ilişkisi fark edilirse bu ilişki ikincil olarak kabul edilir (Moon,2012: 3). Herakleitos ve ardılarını saymazsak Eski Yunan felsefesi, doğadaki ilişkisellik ve buna bağlı olarak ortaya çıkan değişim veya oluş olgusunu kabul etse de bu olgunun hareketsiz öge(ler)in bir sonucu olması gerektiğini öne sürmektedir. Zira bu dönemin filozofları, oluşu mümkün kılmakla birlikte kendisi oluştan etkilenmeyen yalın varlık(lar)ı varsaymış ve soruşturmalarını bu çerçevede yürütmüşlerdir (Erkızan, 2002: 197). Bu da oluş halinde olan doğanın temeline devinimsiz öge(lerin) yerleştirilmesi anlamına gelmektedir. Süreç felsefesi ise bu ilişkileri ve değişimleri, varlıkların kendisinden daha önemli görmektedir (Moon,2012: 3). Başka bir ifade ile süreç felsefesi, herhangi bir edimselliğin, bütün anlar boyunca eşit ölçüde kendisine özdeş bir şekilde kalabileceği argümanını kategorik olarak reddetmektedir. Bu düşünce çizgisi içerisinde varlık, izole edilerek dondurulmuş kurguların içerisine hapsedilemez. Çünkü süreç felsefesinde varlık, ilişkisel bir ağın içerisinde tesir eden ve müteessir olan şeyler olarak öne sürülmüştür.

Eleali filozoflarla başlayan ve Eski Yunan düşüncesinin genelinde hâkimiyet kuran töz fikri, en temelde duyulur ve düşünülür olan arasındaki bağdaşmazlık düşüncesinden köken almaktadır. Özellikle presokratik filozofların hemen hepsi, duyulur dünyanın değişken doğası ile düşüncenin (ve onu temsil eden dilin) değişmez doğası arasında uyumsuzluk görmekte, birinci elden tecrübe ettiği *oluş* karşısında düşüncenin değişmez formlarını değil, oluşu kabahatli bulmaktadır. *Gerçeklik değişiyor, fakat değişmemelidir* minvalinde ifade edilebilecek bu yaklaşım, Eski Yunan felsefesini değişmeyen ve hep aynı kalan tözlerin arayışına itmiştir (Bergson, 2017: 360). Aristoteles ve Platon da kendilerinden önceki Yunan düşüncesini, deneyimlenen dünyayı açıklamak için yalın varlıkların arayışıyla işgal edilmiş halde bulmuş (Whitehead, 2017: 27) ve kendi felsefeleri de bu yalın varlık düşüncesinden büyük ölçüde etkilenmiştir.

Doğa filozoflarının “Doğa neyden meydana gelir?” sorusuyla sınırlı olan soruşturma alanı, Aristoteles ile birlikte doğanın sınırlarını aşarak bilgi teorisinin bir nesnesi haline gelir (Whitehead, 2017: 27-28). Fakat bilgi teorisi, bilginin kendisinden önce gelen varlık alanından bağımsız değildir. Çünkü bilme etkinliği, en nihayetinde var olana yönelik yürütülen bir etkinliktir ve bu yüzden de varlığın en saf ve karışım halinde olmayan bulunuşuna işaret eden töz kavramı bu etkinliğin dışında bırakılmamıştır. Bu yüzden hem Aristoteles hem de Platon'un ortaya attıkları bilgi teorileri, kendi varlık görüşlerinden bağımsız değildir.

Aristoteles'in sıklıkla ihtilafa sebep olan birbirinden farklı töz tanımları vardır. Zaten Aristoteles'in tek, anlaşılır ve kesin bir töz kavramı öne sürmeyi amaçlayıp amaçlamadığı şüphelidir (Lloyd, 2014: 54-55). Bunlardan ilki ve Aristoteles tarafından *asli* olarak nitelendirilen töz tanımı şu şekildedir: “Ne bir taşıyıcı için söylenen ne de bir taşıyıcı içinde olan varlıktır; örneğin belli bir insan veya belli bir at” (Aristoteles, 2014: 12-13). Bu tanımdaki karşılığıyla töz, müstakildir. Ferdi ve dolayısıyla da tekil bir var olma biçimine işaret eder. Etkileme ve etkilenme kapasitelerinden arındırılmıştır. O, bütünüyle kendi kendisini temsil eder. Kendisi, başka bir şeye referans vermediği gibi, kendisi dışındaki hiçbir şey de ona referans vermemektedir. Dolayısıyla ilk ve en asli tanımıyla bir töz, evrenin geri kalanından bağımsız, ontolojik bir varoluş biçimidir.³ *Metafizik Zeta*'da *müstakil* ve *belirli* bir şey olmanın, tözün en temel karakteristiği olduğunu öne sürmüş olması bunun en açık göstergesidir (Aristoteles, 2021: 205). Böylece “kendi başına var olan ve kendisi ile tasarlanan, yani kendisini teşkil edecek başka hiçbir fikrin yardımı olmaksızın hakkında fikir edindiğimiz şey” (Spinoza, 1965: 3-4) şeklinde üzerinde genel uzlaşa sağlanan töz tanımına ulaşılmıştır.

1 Süreç felsefesinin ufuk çizgileri sayılabilecek görüşlere ilk olarak Herakleitos'ta (İ.Ö. 540) rastlanmıştır (bkz. Platon, 2015: 52; Aristoteles, 2021: 39; Aristoteles, 2020: 156; Laertios, 2003: 424; Platon, 2000: 47).

2 Yalın varlıklar (hapla somata), halden hale geçse de varlığı baki kalan tözsel şeyler şeklinde tanımlanırlar. Tözsel şeyler, felsefeyle ilk uğraşanlar tarafından diğer var olanların öge ve ilkesi olarak tasarlanırlar. Örneğin Thales, Anaksimenes, Herakleitos ve Empedokles'in ortaya atmış oldukları öğretilerin merkezine koydukları maddi varlıklar, yalın varlık tasarımına ilişkin en eski örneklerdir (Aristoteles, 2021: 23-25). Aristoteles karışmamış haldeki elementleri yani dört öğeyi çoğunlukla yalın varlıklar olarak adlandırır. Ortaya atmış olduğu töz kavramının tanımlarından birinde töz ve yalın varlıklar arasındaki benzetme kurar (Aristoteles, 2021: 157).

3 Süreç felsefesinin kategorik olarak reddedeceği töz, asli tözdür.

Aristoteles, asli tözlerden ayrı olarak *tür* ve *cinsi* de töz olarak değerlendirir. Örneğin belli bir insan, tür olarak *insandadır*, türünün cinsi ise *canlıdır*. Bu minvalde insan ve canlıya *ikincil tözler* demıştır. Fakat Aristoteles'e göre tür, töz adını almaya cinsten daha layıktır; çünkü tür, asli töze daha yakındır. Zira herhangi bir asli tözün ne olduğu açıklanacak olsa, cins yerine tür verilirse daha bilinir ve yaklaşık bir açıklama verilmiş olacaktır; örneğin belli bir insan, *hayvan* yerine *insan* türü üzerinden gidildiğinde onun hakkında daha seçik bir şey söylenmiş olur. Çünkü ikincisi belli bir insana daha özgü, öteki ise daha ortak yani kapsamı geniştir (Aristoteles, 2014: 15). Buradan da görüleceği üzere töz olmanın değeri, genelden özele gittikçe artış göstermektedir. Dolayısıyla tür ve cins gibi tümeller her ne kadar töz olarak ortaya koyulabilse de asıl anlamıyla tözün varlığına tabidirler.

Aristoteles tözü tanımlarken kullandığı bir diğer ifade de *ne idülük-tür* (ti ên einai). Ne idülük kabaca bir şeyin ne olduğudur (Aristoteles, 2021: 209). Diğer bir ifadeyle, bir varlıkta, o varlık olması bakımından bulunana ne idülük denir. Aristoteles ne idülüğü açıklarken onun basitçe bir şeyin başka bir şeye eklememesi olmadığını vurgulayarak ve uyarır: "... ne idülük beyazın kendi başına bir yüzeyde olması gibi değildir, çünkü yüzeyde olmanın neliği beyazlığın neliği değildir. Ne idülük, bu ikisinden çıkan 'beyaz yüzey' gibi de değildir. Neden? Çünkü eklenmiş tekrar edilmiştir" (Aristoteles, 2021: 207). Aristoteles'in daha önceki töz tanımlarıyla ilişki kurarsak, tözün ferdi ve bir başına olanı temsil ettiğini hatırlarız. Burada da tözün bu anlamını muhafaza etmekte ve onu herhangi iki şeyin karışımı veya eklememesi olmaktan koruduğunu görmekteyiz. Öte yandan bir varlığa ilişkin ne idülüğün, onda arızı olarak bulunmaktan bütünüyle farklı olduğunu anlıyoruz.⁴

Var olanı bilgi çerçevesinde nesne edinen Platon (Güzel, 2002: 239) da duyulur dünyanın konusu olan nesnelerdeki değişimi, doğru bilgiyi olanaksız kılan bir olgu olarak görmüştür. Bu yüzden bir şeyin *ne* olduğuna yönelik tanımların, duyulur olanlar için imkânsız olduğu sonucuna vararak onu, değişim olgusundan korunmuş başka bir varlık alanında aramış ve *idealar* kuramına ulaşmıştır (Aristoteles, 2021: 39). *Devlet*'in beşinci kitabında güzellik kavramından pay alan münferit nesnelere bizzat güzellik kavramının kendisi karşılaştırılırken oldukça belirgin olan bu ayırım, bilimsel bilgi ile sanı arasındaki farkı da tayin etmektedir. Platon'a göre bilimsel bilgi, kavrayışın konusu olan değişmez güzellik kavramının bilgisiyken, sanı, bu güzellikten pay alan münferit nesnelere bilgisidir (Platon, 2007: 188). Birincisi varlığın hep aynı kalan değişmez özüne (töz) işaret ederken ikincisi, sürekli değişime maruz kalan görünüşlerin bilgisidir (Platon, 2007: 191). Aristoteles, iki farklı bilme etkinliği olan fizik ile ilk felsefe ayırımı yaparken benzer bir kıstası temel alır. Aristoteles için fizik, doğa üzerine yürütülen bir bilme etkinliğidir. Doğa, belli bir amaca doğru yol alan, devinmekte ve değişmekte olan bir olgudur. Dolayısıyla fiziğin konusu, mekân ve zaman sınırları içerisinde değişmekte olanlar üzerine yoğunlaşır (Aristoteles, 2020: 93). Aristoteles her ne kadar fiziği de bir çeşit bilgelik olarak kabul etse de asıl bilgelik, değişenin değil, değişmeyen bilgisi olduğunu öne sürer (Aristoteles, 2021: 109). *Metafizik* adlı eseri boyunca aradığı bilim, bu değişmeyen asıl ilke ve nedenlerin bilgisidir. Asıl ilke ve nedenlerin bilgisi, fiziğe değil ilk felsefeye⁵ kayıtlıdır. Özetle ne Platon ne de Aristoteles duyulur dünyaya hâkim olan oluşu reddetmişlerdir. Her ikisi de duyulur dünyaya ilişkin temel karakteristiğinin ebediyet veya kalıcılık değil, oluş veya değişim olduğu noktasında mutabıktır. Fakat Platon, oluşa tabi olan duyulur dünyanın bilgisini sanı olarak adlandırarak onu bilgelik kavramının dışında konumlandırırken, Aristoteles, duyulur dünyaya ilişkin bilginin her ne kadar ebedi ve hareketsiz olan ilkelerin bilgisi kadar olmasa da bir çeşit bir bilgelik olduğunu öne sürmektedir.

Eski Yunan felsefesinde gerek varlığın kendisine, gerekse de onun bilgisine yönelik bu çift kutuplu yaklaşım, kendisinden sonraki bütün Batı felsefelerine mührünü vurarak ilerlemiştir. Düşüncenin daha sonraki seyri içerisinde oluş kavramı modern dönemin süreç felsefesine geline kadar başlı başına konu edinilmese de Ortaçağ'daki Skolastik fikir ve inanç hareketiyle beraber mekân-zamansal dünyanın sonluluğuna yönelik teolojik bir vurgu olarak kendisini hissettirmiş ve Tanrı'nın ebediliğinin karşısında değersiz olanı tanımlamak için kullanılmıştır. Dolayısıyla Ortaçağ'da Tanrı ile töz kavramının iç içe geçtiği, tözün değişmezliği veya ebediliği

4 *Metafizik*'te tözle ilişkilendirilen ve nispeten daha az söz konusu edilen kavramlarla da karşılaşırız. Örneğin Aristoteles burada madde, form ve bunların birleşiminden ortaya çıkan töz kavramıyla karşılar. Öte yandan bir şeyin var olmasının nedeni olanlara da töz adını verir. Örneğin hayvan için can veya ruh (psykhê) bu kapsamdadır. Ayrıca bir şeyde içkin olan ve içkin olduğu şeyden çıkarıldığında parçası olduğu bütün darmadağın olan şeylere töz adını verir. Yüzey için doğru örneğini verir Aristoteles, genel olarak ise sayıyı örnek verir. Sayılar çıkarıldığında hiçbir şeyin var olamayacağı veya belirlenemeyeceği postulatından hareket ederek (Aristoteles, 2021: 159). Zaman zaman asli töz tanımıyla dolaylı olarak örtüşen tarafları olsa bunlar soruşturmanın dışındadır. Tözün tanımına ilişkin sınırlılığımız asli töz tanımıyla çerçevelenmiştir. Bunun sebebi ise süreç felsefesinin cephe aldığı tözün, asli töz olmasıdır.

5 İlk felsefe veya yaygın kullanılışıyla metafizik, var olanı *var olması bakımından* inceleyen düşünme etkinliğidir. Dolayısıyla tümel soruşturmayı amaç edinir (Aristoteles, 2021: 101). Bu minvalde durmadan bozuluş ve oluş içerisinde olan duyulur dünya (Aristoteles, 2021: 127) fiziğin konusuyken, değişmeden kalan varlığın (töz) bilgisi ilk felsefenin araştırma konusu olarak belirlenir.

nosyonunun Tanrı'ya aktarıldığı görülmüştür. Bu minvalde Tanrısal töz, her türden değişim olasılığından arınırken Tanrısal tözün bir yaratımı olan doğal olgular, önceden belirlenmiş bir sona doğru devinmekte ve değişmektedir. Yeniçağ felsefesi ise Descartes ve ardılları ile birlikte bilginin kesinliği bahsini tekrar felsefenin gündemi haline getirmiştir. Bu dönemde Malebranche, Spinoza ve Berkeley, Descartes'ın, dış dünyanın varlığı ile ilgili kuşkusu bakımından ortaya attığı temel soruyu çözmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Yeniçağ felsefesinin üzerinde döndüğü eksen, tasarımıımızda verilen ideal, öznel dünyanın, tasarımıımızdan bağımsız nesnel dünya ile bağını, ayırımıını araştırmak üzerine kurulmuştur (Schopenhauer, 2007: 27). Böylece Yeniçağ felsefesi, duyulur ve düşünülür dünya ikiliğini korusa da duyulur dünyadaki oluş/değişim olgusunu başlı başına konu edinmemiştir.

Buraya kadar ifade edilenlere bir bütün olarak bakıldığında doğadaki oluş sürecine hatırı sayılır bir yer ayıran düşünce döneminin Eskiçağ Yunan felsefesi olduğu ve bunun da özeldede Herakleitos ve onun etki alanına girmiş olan Eski Yunan filozofları olduğu öne sürülebilir. Bununla birlikte yine kökenleri Eski Yunan düşüncesine kayıtlı olan töz kavramı, değişmekte olan duyulur gerçekliklere karşı kalıcılığı veya ebediliği temsil etmektedir. Bu düşünce hattı çerçevesinde töz kavramı, değişime tabi olan duyulur dünyadan ayrı bir konuma yerleştirilmiş ve ondan ayrılmıştır. Süreç felsefesinin modern dünyadaki çıkış noktasına baktığımızda ise tözün bu anlamına yönelik bir hesaplaşmayla karşılaşırız. Soru şudur: Süreç felsefesi, töz düşüncesini kategorik olarak ret mi etmektedir?

TÖZ VE SÜREÇ

20. yüzyıl süreç felsefesi, kendi kendine yeten nihai varlık veya en genel anlamıyla *töz* yerine *oluş* fikrini öne çıkarmış böylece var olanların kendi başına ve kendi kendisiyle sınırlı olmadığını öne sürerek ilişkisellik kavramını açıklayıcı ilke olarak belirlemiştir. Bu düşünce çizgisi içerisinde her şey, kâinatın geri kalanıyla bir bütünlük oluşturmaktadır. Öte yandan bu bütünlük değişim ve yeniliğe kapalı sınırları olan bir düzeneysel yapıya değil, kesilmeksizin yenilenen bir organizmaya⁶ işaret etmektedir. Bu organizmayı oluşturan her organ kendi oluşumunun idamesi için ötekilere ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla süreç kavramıyla karakterize edilen öğretici, geleneksel tekil kurgularının tam karşısında yer almaktadır:

“Evrenin bir aradalığından kaçış yoktur” (Whitehead, 1948: 62).

Yukarıda betimlendiği kadarıyla süreç felsefesi, var olanı yalıtarak yalnızlaştıran ve onu kendisi dışındaki var olanlara kapatan, böylece onu *olduğu gibi*, ne ise o şekilde kurgulanabilen ve temsili kavramlarla sergilenebilen bir numuneye dönüştüren klasik töz öğretisiyle kategorik olarak karşıtlık içerisinde. Burada tanık olduğumuz doktrin, *oluş* (becoming) kavramının *varlık* (being) veya *şey* (thing) kavramına tercih edilerek, onu varlığın açıklayıcı ilkesi olarak öne sürülmesidir. Bu minvalde deneyimin konusu olan gerçekliğin doğası *töz* (substance) veya *şeysellik* (thingness) değil, *oluştur* (becoming). Bu öğretinin en açık izahına Whitehead'in varlık ve oluş kavramlarını bir arada kullandığı süreç tanımında rastlarız. Whitehead şöyle bir tanım yapar:

“Onun varlığı, onun oluşu tarafından inşa edilmektedir. Bu süreç ilkesidir” (Whitehead, 1978: 23).

Öteden beri birbirlerine karşıt olarak konumlandırılan varlık ile oluş kavramları bu tanımda bir araya gelmekte, bununla kalmayıp birbirlerine raptedilmektedir. Öyle ki bu tanımdan anladığımız, varlık olmadan oluş, oluş olmadan da varlığın ortaya koyulamayacağıdır. Whitehead bu düşüncesinin izlerine Sokrates öncesi Yunan düşünürlerinden Herakleitos'ta rastladığını dile getirir. Özellikle insanoglunun ilk muğlak genellemesi olarak öne sürdüğü “*Her şey akar*”⁷ ifadesi üzerinde odaklanan Whitehead, modern metafiziğin, son sözcüğü (akar) izole ederek yola koyulduğunu savunur (Whitehead, 1978: 208). Böylece modern metafizik varlığı oluşa kapatarak tözsellik vurgusunu öne çıkarmıştır.

Whitehead'in süreç tanımına geri dönersek bu tanımda varlık ve oluş birbirine bağlanırken oluş kavramının belirleyiciliği hemen göze çarpmaktadır. Yani oluş, varlığı belirleyen bir faktör olarak saptanmıştır. Fakat tanıma dikkat edilirse varlıktan bağımsız veya varlığa rağmen bir oluştan bahsedilmemekte “onun” (varlığın) oluşundan bahsedilmektedir. O halde varlık olmadan, oluşun gerçekleşemeyeceği açıktır. Bu düşünce çizgisi içerisinde varlık kavramının, oluşun koşullarını sağlayan bir faktör olarak öne sürüldüğü sonucuna da varılabilir. Özetle süreç

6 Bir yanda organizma öbür yanda onu oluşturan parçalar gibi nihai bir ayırım yapılmadığını belirtmek isteriz. Zira her bir var olan, kimi zaman organizmanın kendisi, kimi zamansa bir organizmanın bileşeni olabileme potansiyelliğine sahiptir. Bu açıdan bakıldığında bütün edimselliklerin birer organizma olduğunu söylemekte sakınca görmüyoruz.

7 Bu söz sıklıkla Herakleitos'a izafe edilse de onun yapıtından günümüze ulaşabilmiş az sayıda *parçalar* içerisinde böyle bir ifadeye rastlayamaktayız. Ona ait olsun veya olmasın, “İki kez giremezsin aynı ırmağa” (Herakleitos, 2021: 49) diyen Herakleitos'un bu cümlemin altına imzasını atacağına kuşku yoktur.

felsefesi kapsamında ne varlıksız bir oluştan ne de oluşsuz bir varlıktan söz edilebilir. Böyle bir metafizik dizgede, var olanın gerçek doğasının tözsellik olmadığı açıktır.

SÜREÇ FELSEFESİNİN KISA SERÜVENİ

On yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden üç yüz yıllık dönemin hâkim sesi, bilimin kavramları için yeterli bir zemin sağlayan ama hemen hemen hiç sorgulanmayan maddecilik öğretisidir (Whitehead, 2018: 153). Bu öğreti, Antikçağ ve Ortaçağ kozmolojilerinde birbirinden ayıramayacak ölçüde iç içe geçmiş olan madde, canlılık ve us kavramlarını ayırıştırarak maddenin değişimlerini canlılıktan ve ussallıktan uzak ölü devinimler olarak tasarlamıştır. Bu dönemde Descartes, biyolojik olguları bile bu fiziğin terimleriyle açıklamaya çalışmış, canlı varlıkları otomatlar olarak düşünmüştür (Collingwood, 2020: 151). Bu haliyle doğa yaşamsallıktan yoksun bir mevzudur; maddenin amaçsızca ve anlamsızca hücumundan ibarettir (Whitehead, 2018b: 80). Descartes'ten sonra gelen Newton bu düzeneksel şemayı temel almış ve döneminde neredeyse kutsal kitaplar kadar saygı gören ve okunan başyapıtında⁸ mekân-zamanı eşyayı ihtiva eden fakat ihtiva ettiği eşyayla herhangi bir asli ilişkisi olmaksızın var olan mutlak bir *kap* (receptable) olarak öne sürmüştür (Newton, 1998: 72). Böylece mekân-zaman ile madde arasındaki ilişki, basit bir *işgal* (occupation) ilişkisine indirgenmişti. Her madde zerresi, mekân-zamanın bir bölgesini işgal etmektedir (Whitehead, 2018a: 15). Ayrıca madde, zamanın taksiminde kayıtsızdır. Bu da zamanın geçişinin, maddenin özünden ziyade bir ilineği olduğu; maddenin, zamanın her bir anında aynı ölçüde kendisi olarak kaldığı sonucunu doğurmaktadır (Whitehead, 2018b: 74). Böylece bir madde zerresi pasif bir olgu olarak bir saniye, bir saat veya bir yıl boyunca aynı olan bireysel bir gerçeklik olarak düşünülmektedir⁹ (Whitehead, 2017: 11). Böyle bir doğa sistemi içerisinde her bir madde zerresi müstakil bir bireyselliğe sahiptir. Böylece her bir zerre, işgal ettiği bölgede *kendine yeter* bir şey olarak düşünülmektedir (Whitehead, 2018a: 27). Örneğin bir taş, kendisinden başka hiçbir şeye atıfta bulunmaksızın eksiksiz olarak tanımlanabilir ve tayin edilebilir. O, koca evrende tek başına, mekânın tek sahibi olabilir, böylece nasılsa o şekilde, olduğu gibi kalabilir. Ayrıca bu taş, geçmişe ya da geleceğe herhangi bir atıfta bulunmaksızın, şimdiki anın dolaysızlığı içinde yeterince tanımlanabilir (Whitehead, 1969: 200).

Özetlemek gerekirse 20. yüzyılda ortaya atılmış olan süreç felsefesinden önceki üç yüzyıl,¹⁰ maddeyi, onu kuşatan bütün evrenden ayıran ve onu izole eden bir bilim ve felsefe anlayışına sahipti. Antikçağ'da ortaya atılan töz kavramının genel karakteri, bu yüzyıllarda madde kavramına atfedilerek onu kendi ötesindeki varlık alanından kopartmış, kendi kendisine yeten, kendi kendisi için var olan bir şeye dönüştürmüştü. Doğa, devinimsiz¹¹ ve mutlak anlamda irtibatsız olan tözsel madde zerrelere basit bir toplamı olarak tasavvur edilmiş ve bu düşünce genel bir kabul görmüştü. Bu tözsel madde, nitelikleri kendisinde barındıran bir taşıyıcı veya dayanak olarak kavranmıştı.¹² Burada töz ve nitelik arasındaki ilişki salt konumlanmaya dayalı bir ilişki düzeyiyle sınırlanmıştı. İçsel bir ilişki söz konusu değildi. Madde ile mekân-zaman arasındaki ilişki de dışsaldı. Bu konudaki genel kabul, maddenin gelip mekân ve zamanda bir yer işgal ettiği yönündeydi.

Söz konusu yüzyılların genel karakterini veren bir diğer yaklaşım ise akıl ve doğa arasındaki kökensel düalizmdi. Akıl (cogito), her ne kadar kendisi dışındaki dünyayla bağlantısını tanımlayacak argümanlar geliştirilememiş olsa da yüksek dereceli soyutlamaları sayesinde bütün kâinatı anlayabilme ve anlamlandırabilme yetenekleriyle donatılmıştı. Kısaca dönemi karakterize eden temel düşünce, evrenin, değişmeyen birtakım soyutlamalar ve mutlak doğrular temelinde açıklanabileceğiydi. Bu yaklaşım, olguları dondurarak kategorize eden, böylece onlar üzerinde egemen olmayı misyon edinen dönemin indirgemeci anlayışı için oldukça kullanışlı ve bilimsel düzeydeki sonuçları oldukça göz kamaştırıcıydı.

8 Mathematical Principles of Natural Philosophy.

9 Bunlar aslında sağduyu verileriyle de uyum içerisinde. Etrafımızdaki eşyaları hep kendisine özdeş bir şekilde kavradığımızı düşündüğümüzü hesaba kattığımızda burada ne demek istediği daha net anlaşılır. "Aynı hayvan bedeniyle aynı sandalyede aynı evde saatlerce otururuz" (Whitehead, 2017: 11).

10 Büyük bir kolaylık sağlasa da bahsedilen yüzyıllar düşünsel planda tümüyle homojen özellikte değildir. Ne var ki ilgili dönemin sonunda bu düzeneksel evren anlayışına karşı romantik tepkiler görmezden gelinemez bir etki yaratmıştır. Bu etkinin, süreç felsefesinin fikir zeminini hazırlaması bakımından oldukça önemli olduğu görmezden gelinemez. Bununla birlikte ilgili yüzyıllar içerisinde farklı tınılara yer vermek, asıl meseleden sapmanın yanı sıra, bir makalenin ideal sınırlarını da aşmaktadır.

11 Buradaki "devinimsizlik", yerel hareketten yoksunluk anlamına gelmez. Kast edilen şey, herhangi bir cismin, hareketlilik veya durağanlık halini korumasıdır. Bunu Galileo'nun keşfettiği ve Newton'un formüleştirdiği birinci hareket yasasından çıkarabiliriz: "Her cisim üzerine uygulanan kuvvetler yoluyla dinginlik ya da doğru bir çizgide biçimde devim durumunu değiştirmeye zorlanmadıkça o durumu sürdürür" (Newton, 1998: 79).

12 Bu düşünce, gündelik sağduyu bilgisiyle de örtüşüyordu. Ne de olsa biz eşyayı bazı niteliklere sahip varlıklar olarak kavramaktaydık.

19. yüzyılın bitiminde düşünce dünyasının değişmez addettiği mutlak hakikatler sarsılmaya başladı. Fizik biliminde gerçekleştirilen yeni deneyler, madde düşüncesine yönelik eski yaklaşımı şüpheli hale getirdi. Madde zerrecilerine atfedilen tözsel boyuttaki kararlılık veya stabilite, yerini dalgalanmalara bıraktı. Artık evrenin geri kalanından bağımsız müstakil yalın gerçeklikler veya kendinde şeyler düşüncenin hâkim kodlarının bir parçası olmaktan çıktı. Mekân-zaman ve madde arasında kurgulanan tözsel bağımsızlık, yerini bu ikisi arasındaki ayrılmaz bir ilişkiye bıraktı. Mekân-zaman (çevre), her şeyin doğasına katılan ve onu dönüştüren bir unsur olarak düşünülmeye başlandı. Biyolojide ortaya koyulan yeni tezler de bununla paraleldi. Eski düşünce, canlıları basit otomatlar olarak görüyordu. Yeni yaklaşım ise çevrenin getirdiği yeni koşullara tepki veren ve yeni davranış örüntüleri sergileyebilen canlılardan bahsediyordu. Tüm bunlar, süreç felsefesine zemin hazırlayan yolun taşlarını döşemişti. Bergson, artık felsefenin töz araştırmaya veda etmesi lazım geldiğini söyleyerek *süre* fikrini öne sürüyor (Topçu, 2006: 45); Whitehead, edimselliğin temel karakterinin tözsel bağımsızlık değil, bir aradalık olduğunu ve bu yüzden de bunun evrensel bir ilke olarak benimsenmesi gerektiğini (Whitehead, 1948: 62); durağanlığı veya statikliği savunmanın ise evrenin özüne savaş açmak olduğunu vurgulamaktaydı (Whitehead, 1968: 354). John Dewey, doğanın organik bir bütün olduğunu, onda kökten kopukluklara ve ikiliklere yer olmadığını vurgulamaktaydı. Süreç filozofları olarak anılan bu üç filozofun birleştikleri nokta, doğaya ilişkin deneyimimizin açığa çıkarması gereken şeyin bağımsız ve birbirine aşkın olgular değil, ilişkisel ve bütüncül organizmalar olması gerektiğiydi. Doğaya ilişkin gerçek deneyim buydu. O halde evrendeki oluş sürecine ilişkin deneyimin ortaya koyulabilmesi için töz kavramının düşüncenin kodlarından kategorik olarak silinmesi mi gereklidir? Süreç kavramı, töz kavramını zorunlu olarak dışlamakta mıdır? Bu soruya, Whitehead'ın iki temel yaklaşımını temel alarak cevap vereceğiz. Birincisi edimsel varlıkların ferdi ve kamusal olması bağlamında; ikincisi ise edimsel varlıkların geçici ve kalıcı olması bağlamında.

TÖZ KAVRAMI VE EDİMSSEL VARLIKLARIN ÇİFT YÖNLÜ DOĞASI

Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinin önsözünde varlığın temel birimleri olarak öne sürdüğü edimsel varlıkların (actual entities), Kartezyen bir töz olduğunu açık bir şekilde dile getirmiştir. Fakat Whitehead'e göre Descartes'ın metafiziğinde, nitelik kategorisinin ilişkisellik kategorisi üzerindeki Aristotelesçi hâkimiyeti devam etmektedir. İşte Whitehead'ın geleneksel töz kavramına ilişkin dönüştürücü hamlesi burada karşımıza çıkmaktadır. Whitehead ilişkisellik (relativity) adını verdiği bir ilkeyi devreye sokarak, töz-nitelik eksenli ayrıştırıcı metafizik dizgelerin yerine, organik bütünlüğü ve kamusalılığı vurgulayan bir hamle yapmıştır (Whitehead, 1978: 148). Buradan hareketle Whitehead'ın, töz kavramını kategorik olarak reddetmediği, onun doğasına ilişkin yeni bir anlayış geliştirdiği öne sürülebilmektedir (Leclerc, 1953: 225). Peki, bir edimsel varlığın hem tözsel bir doğa sergilemesi hem de kendisi dışındaki diğer varlık birimleriyle ilişkili olabilmesi nasıl mümkündür? Burada edimsel varlıkların doğasına ilişkin iki farklı perspektifi ortaya koymayı gerekli görüyoruz. Birincisi, her edimsel varlığın, kendi oluşum sürecinin başlatıcısı ve yönlendiricisi olması bakımından bir fert olmasıdır. Bu açıdan edimsel varlığın tekillik sergilediğine yönelik bir yorumun acelecilik olduğunu şimdiden belirtmeyi gerekli görüyoruz.¹³ İkincisi ise her edimsel varlığın kendi ötesindeki varlıklar tarafından deneyimlenmeye açık kamusal varlık alanının bir nesnesi olmasıdır. Edimsel varlığın bu yönünün ise bütünüyle dolaysız bir varoluşa işaret ettiğini söylemenin ihtiyatsızlık olduğu kanaatindeyiz.¹⁴

Edimsel varlıkların ferdiyeti ve kamusalılığı arasındaki farkı açık kılmak adına Whitehead potansiyelliğin iki yönünü vurgular. Bunlar *genel potansiyellik*¹⁵ ve *gerçek potansiyellik*¹⁶. Whitehead'e göre bir edimsel varlık, kendi oluşum sürecinde iki temel kaynağa sahiptir. Bunlardan biri Whitehead'ın *ebedi nesnelere*¹⁷ adını verdiği renk, koku, tat, şekil, ses, ağrı, sevinç, hüznün gibi kaynağı doğrudan edimsel dünya olmayan ve dolayısıyla da oluş içinde olmayan (değişmeyen) varlıklardır. Whitehead'e göre bunlar mekân-zaman içinde konumlanmazlar. Peki nerededirler? Whitehead'ın metafizik dizgesi içerisinde her şey bir yerde olmalıdır (Whitehead, 1978: 46) ve ayrıca her şey edimsel bir varlığa referans vermelidir (Stengers, 2011: 263). Peki, mekân-zamansal olmayan fakat aynı zamanda edimsel olan şey nedir? Whitehead'ın Tanrı postulatı bu görevi görür. Mekân-zamansal olmadığı halde edimsel olan ve edimsel dünyaya, içinde barındırdığı ebedi nesnelere sayesinde etki eden varlık Tanrı'dır.

¹³ Bunun böyle olmadığı sonuç bölümünde tartışılacaktır.

¹⁴ Sonuç bölümünde ortaya koyulacaktır.

¹⁵ General potentiality.

¹⁶ Real potentiality.

¹⁷ Eternal objects.

Tanrı'nın bu görevi yerine getirebilmesi için onun da iki yönü olmalıdır. Birincisi Tanrı olmanın ayırt edici özü olan tikel edimselliklerle olan ilişkisinden soyutlanmış yönüdür. Bu, Tanrı'nın kadim doğasıdır.¹⁸ Bütün ebedi nesnelere, yani genel potansiyellikleri kendi içinde barındırması bakımından edimsel dünyanın karakteristiği olan mekân-zamandan ayrı olmasına işaret eder. Bu yönüyle Tanrı, kendi kendisiyle baş başadır ve edimsellikten yoksundur (Whitehead, 1978: 33). Tanrı'nın edimsel olmayan bu yönü, varoluşun yaratıcı gücü olarak görülen oluş içinde sayısız edimselliğin ortaya çıkmasını ve gelişmesini mümkün kılar (Emmet, 1992: 106). Fakat bunun gerçekleşebilmesi için mekân-zamansal olmayan ve dolaysızca var olan Tanrı'nın, mekân-zamansal olan edimselliklerle bağlantılı olan bir yönünün de olması gerekir. Aksi takdirde kendinde barındırdığı ebedi nesnelere, edimsel dünya ile buluşması mümkün değildir. Whitehead bu bağlantının gerçekleşebilmesi için önermeler (propositions) adını verdiği varsayımsal bir iletişim ağı ortaya koyar. Bu iletişim ağı, mekân-zamansal olan edimsel dünya ile mekân-zamansal olmayan ebedi nesnelere arasındaki ilişkiyi mümkün kılar. Edimsel varlıkların, hangi ebedi nesnelere kendi oluşum sürecine katacağı kesin sınırlarla çizili değildir. Dolayısıyla bu bir seçim sürecidir ve edimsel varlığın ferdiliğini belirler.

Gerçek potansiyellik ise edimsel varlığın bizzat içinde bulunduğu edimsel dünyasından elde ettiği verilerdir ve bu potansiyellik, edimsel varlığın doğasına doğrudan etki eder. Whitehead'ın kendi ifadesiyle "Çevre her şeyin doğasına dâhil olur" (Whitehead, 2018a: 25). Peki, çevre nedir? Bir edimsel varlığın çevresinde ne vardır? Bu soruya Whitehead'ın şu cümlesinden hareketle bir yaklaşım geliştirilebilir: "Edimsel varlıklardan ayrı olarak hiçbir şey yoktur; sadece hiçlik vardır" (Whitehead, 1978: 43). Dolayısıyla bir edimsel varlığı kuşatan diğer edimsel varlıklar, onun çevresini oluşturmaktadır ve o, bu çevreye kayıtsız kalamamaktadır. Peki, burada ayrımı belirleyen şey nedir? Bir edimsel varlığı, diğer edimsel varlığın çevresi konumuna getiren şey nedir? Burada Whitehead'ın kavram üretiminin bir diğer örneğiyle karşılaşırız.

NESNEL ÖLÜMSÜZLÜK

Whitehead, edimsel varlığın gerçekleşme sürecini, "bir edimsel varlığın potansiyelinin başka bir edimsel varlıkta gerçekleşmesi" (Whitehead, 1978: 23) olarak açıklar. Bunun mümkün olabilmesi için de bir edimsel varlığın bir diğeri için nesneleşmesi gerektiğini öne sürer (Whitehead, 1978: 28). Bu yüzden edimsel varlıkları, nesneleşerek kendileri dışındaki oluş süreçlerine katılan varlıklar olarak ortaya koymuştur (Whitehead, 1978: 111). Peki, bu ne anlama gelmektedir? Daha doğru bir şekilde sormak gerekirse, araştırmamız için bunun önemi nedir? Geçici bir cevap vermek gerekirse Whitehead'ın edimsel varlıklara atfettiği ölümsüzlük fikri ile geleneksel töz kavramına atfedilen oluşa kapalılık nosyonu arasında bir ilişkinin olup olmayacağı bakımından bu sorunun yanıtına ihtiyacımız olduğunu belirtmek isteriz.

Kadim düşüncenin töze yönelik en bilindik yaklaşımı, onun kalıcı veya ebedi olduğu yönündedir. Kendisi dışındaki her şey değişirken nasılsa o şekilde, kendisine özdeş olarak kalmaktadır. Bu düşünce Eski Yunan felsefesinden 20. yüzyıla kadar oluş kavramının yerine tözü veya yalın varlığı koyan ve onu önceleyen bütün Batı felsefesine sirayet etmiştir. Süreç felsefesinin en önemli ismi olan Whitehead'e göre ise evrenin kalıcılığını veya tözselliğini savunmak kâinatın özüne karşı savaş açmak demektir (Whitehead, 1969: 354). Whitehead, kesin bir dille kâinatın tükenmekte olduğunu bu yüzden de bir sonluluk veya geçicilik düşüncesiyle karşı karşıya kalacağımızın kaçınılmaz olduğunu ifade eder (Whitehead, 1948: 61). O halde Whitehead'e göre edimselliğin asli niteliği geleneksel töz düşüncesinin tam karşıtı olan oluş (being) ve yok oluş (perishing). Fakat oluş ve yok oluş, edimselliğin açıklanmasında Whitehead'ın başvurduğu yegâne açıklayıcı kavram çifti değildir. Bunun yanında Whitehead, edimselliğin *kalıcı* bir boyutu olduğundan da bahseder. Peki, bu kalıcılığın mahiyeti nedir? Edimselliğin, oluş sürecinin dışında tözsel, dolayısıyla da yalıtılmış ve kalıcı bir doğasından mı bahsedilmektedir? Bir varlığa hem kalıcılık hem de geçicilik nasıl atfedilebilir? Burada Whitehead'ın *yok oluş* kavramına getirdiği yeni bir yorumla karşılaşırız: *Nesnel ölümsüzlük*.¹⁹

Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* adlı başyapıtının, yok oluş düşüncesinin Aristoteles'in oluş düşüncesiyle aynı düzeydeki bir çözümlemesi olarak okunması gerektiğini salık verir. Whitehead'e göre edimsel varlıklar geçmiş ya da başka bir deyişle *yok olmuş* varlıkları nesneleştirerek kavramak suretiyle kendi oluşumlarına dâhil ederler.

¹⁸ Primordial nature of God.

¹⁹ Objective immortality.

Whitehead buna *geçmişin kavranışı*²⁰ adını verir. Geçmişin kavranışı²¹, geçmişin yok olan bir unsur olduğu ve böylece nesnelleştiği anlamına gelir (Whitehead, 1948: 89). Bu düşünce çizgisi içerisinde geçmiş, kendisinin ötesindeki gelecekte yatan şimdi-de nesnel bir varlığa sahip olur (Whitehead, 1969: 246). Whitehead bu düşüncesini, ölü olanın canlı olan tarafından sahiplenilmesi olarak betimler. Yani kendi canlı dolaysızlığından kurtulmuş olan edimsel varlık, oluşun diğer canlı dolaysızlıkları içinde gerçek bir bileşen haline gelir. Whitehead buna nesnel ölümsüzlük adını verir (Whitehead, 1978: XIII). Buradaki temel görüş, bir edimsel varlığın, öznel olarak yok olsa da nesnel planda bir veri (datum) olarak varlığını devam ettirdiğidir (Whitehead, 1978: 31).

Aslında mesele gizem barındırmamaktadır. Çevremizdeki bir olayı gördüğümüzde veya işittiğimizde o olay aslında çoktan meydana gelmiştir. Öyle ki bedenimizdeki olayları hissettiğimizde veya duyumsadığımızda bile hislerimiz olaylarla eşzamanlı değil, onlardan sonra gelir. Olaylar, olaylar gerçekleşene kadar deneyimlenemez. Whitehead, oluş sürecinin bu geçmişe dönük yapısını genelleştirir (Hartshorne & Peden, 2010: 15). İnsanın günlük deneyiminde gözlemlediğimiz bu durumu canlı ve cansız bütün varlıklara aktarır. Böylece her edimsel varlık kendi oluşum sürecinin dolaysızlığı bakımından ferdi ve sonlu birer varlık birimiyken, sürecin sonunda kamusal hale gelerek nesneleşmekte ve *böylece* sonsuzlaşmaktadır.

SONUÇ

Süreç felsefesinin temel argümanı ile karşılaştırma yaparken kendi başına var olabilen, kendisi için tasarlanan ve başka şeylere referans vermeksizin dolaysızca fikir edinilebilen asli töz tanımını esas aldık. Bu, felsefe tarihinde en çok kabul gören ve tekrarlanan töz tanımıdır. İlgili töz kavramı, kâinatın geri kalanından yalıtılmış bir varoluşa sahip olarak tasarlanmıştır. Ayrıca o, kendi içinde bir tamlık, tamamlanmışlık barındırmaktadır. Bu yüzden onun hikâyesi daha en başından sonlanmıştır. Varoluşsal planda gideceği başka bir koordinat, oluşacağı başka bir şey, etki edeceği başka bir zaman dilimi yoktur.

Sorumuz şuydu: “Süreç felsefesi, töz kavramını zorunlu olarak dışlamakta mıdır?”.

İlk olarak Whitehead’in edimsel varlıklarının ferdi ve kamusal olması bakımından çift kutuplu bir doğa sergilediğini ve bunların temel karakteristiklerini ortaya koymuştuk. Bu ortaya koyulanlardan hareketle önce bir edimsel varlığın ferdiliği üzerinden onun diğer var olanlardan bağımsız bir tekillik sergilediği sonucuna ulaşamayacağı sonucuna varmaktayız. Çünkü burada asıl vurgulanmak istenen, edimsel varlığın kendisi dışındaki var olanları nasıl kavradığı, başka bir deyişle kendi oluşum sürecine nasıl kattığıdır. Dolayısıyla söz konusu ferdilik, ilişkisellik doktrini üzerinden ortaya koyulmaktadır. Bu yüzden kullanılması gereken terim tekillik değil, özgünlüktür. Bu değerlendirme sonucunda tözsel tekillik kurguları ile edimsel varlığın özgünlüğü arasında doğrudan bir benzerliğe ulaşamamaktadır.

Yukarıdaki bahis içinde kalmaya devam edersek edimsel varlığın ferdiliği, aynı zamanda onun oluş sürecinin tamamlanmamışlığına vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla edimsel varlığın bu yönü, tözün oluşa kapalı olan ve tamamlanmışlık barındıran yönüyle karşılaştırıldığında bir karşıtlık göze çarpmaktadır. Edimsel varlık, oluş süreci devam ettiği sürece ferdi olabilir. Dolayısıyla ferdilik ve tamamlanmamışlık eşgüdümlü olarak gitmektedir. Edimsel varlığın tamamlanışı ise onun varlığının diğer boyutuna işaret edecektir ki bu da onun ferdilikten çıkışı, kamusalığa geçişi olarak betimlenebilir. Whitehead bunu yok oluş kavramıyla açıklasa da asıl bahsetmek istediği, varlık alanından silinip gitmesi değil, öznelliğinin yok olması şeklinde yorumlanabilir. Çünkü Whitehead’e göre bir edimsel varlığın yok oluşu aynı zamanda onun nesnel bir ölümsüzlük kazandığı aşamadır.

Bir edimsel varlık yok olduğunda veya diğer bir deyişle nesnel ölümsüzlüğe ulaştığında dolaysız bir varoluşa mı kayıtlı hale gelmektedir? Kendi gerçekleşme süreci bittiğinde veya tamamlandığında evrenin geri kalanından koparak tözselleşmekte midir? Aslında metnin bütününe bakıldığında bu sorunun yanıtı açıktır. Bir edimsel varlık kendi gerçekleşme sürecini sonlandırıp nesnel bir ölümsüzlük kazansa da varlığın bir aradalığından

²⁰ Prehension of past.

²¹ Whitehead, evrendeki dayanışmanın sadece şimdiki zamanı temel alan bir dayanışma olmadığını ortaya koymak için yeni kavramlar icat eder. Bu kavramlardan birisi de *kavrayış* (prehension) kavramıdır. Whitehead’e göre evrendeki edimsel varlıklar (actual entities), bilişsel olmayan bir idrak (apprehension) yetisine sahiptir. Whitehead bu bilişsel olmayan idraki, *prehension* olarak kavramsallaştırır. Bu kavramın işlevi, edimsel bir varlığın, kendisi dışındaki edimsel varlıkları nesnel düzeyde kavrayarak kendisine kattığını sembolize etmektir. Böylece oluş süreci devam eden edimsel varlık, oluş süreci bitmiş olan edimsel varlığı nesnel düzeyde kavrayarak kendisine katmakta ve onu bir potansiyel olarak kullanmaktadır.

kopmamaktadır. Kamusal yönüyle başka oluşumlar için nesnel bir veri haline gelmektedir. Kendi oluşum sürecinin öznel bir yönlendiricisi olmaktan çıksa da nesnellik planında ilişkiselliğin parçası olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aristoteles (1963). *Organon I* (Kategoriyalar) (çev. Hamdi Ragıp Atademir). Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- Aristoteles (2020). *Nikomakhos'a Etik* (çev. Saffet Babür). BilgeSu Yayıncılık, Ankara.
- Aristoteles (2021). *Metafizik* (çev. Y. Gurur Sev). Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Bergson, Henry (2017). *Yaratıcı Tekâmül* (çev. Mustafa Şekip Tunç). Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Collingwood, R. G. (2020). *Doğa Tasarımı* (çev. Kurtuluş Dinçer). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Descartes, Rene. (2021). *Felsefenin İlkeleri* (çev. Mesut AKIN). Say Yayınları, İstanbul.
- Emmet, Dorothy. (1992). *The Passage of Nature*, McMillan Company, London.
- Erkızan, Hatice Nur. *İlkçağ Felsefesi ve Temel Kavramları Üzerine: Presokratikler. Felsefe Tartışmaları* (2002). (haz. Doğan Özlem-Hayrettin Ökçesiz-Şükrü Argın). Everest Yayınları.
- Hartshorne, C. & PEDEN, W. C. (2010). *Whitehead's View of Reality. In Cambridge Scholars*. (Vol. 11, Issue 3).
- Herakleitos (2021). *Kırık Taşlar* (çev. Alova). Can Yayınları, İstanbul.
- Laertios, Diogenes. (2003). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* (çev. Candan ŞENTUNA). Yapı Kredi Yayınları İstanbul.
- Leclerc, I. (1958). *Whitehead's Metaphysics: An Introductory Exposition The MacMillan Company*, New York.
- Llyold, G. E. Richard. (2014). *Aristoteles. Pinhan Yayıncılık*, İstanbul.
- Moon, Ostin. (2012). "From Heraclitus to Heisenberg: The Process of Processes," Society and Culture Undergraduate Research Forum, Spring 2012, Vol. 4, published by the Sonoma State University Anthropology Club.
- Newton, Isaac. (1998). *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri* (Seçmeler). (çev. Aziz Yardımlı) İdea Yayınevi, İstanbul.
- Platon (2007). *Devlet* (çev. S. Eyüboğlu – M. Ali Cingöz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2000) *Kratylos*. (çev. Cenap Karakaya). Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Schopenhauer, Arthur. *Parerga ile Paralipomena* (çev. Levent Özşar). Biblos Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Spinoza. (1963). *Etika*. (çev. Hilmi Ziya Ülken) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Stengers, I. (2011). *Thinking With Whitehead. In Harvard University Press*.
- Topçu, Nurettin (2006). Bergson. Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Whitehead, Alfred North (2017). *Doğa Kavramı* (çev. Sercan Çalıcı – Songül Köse). Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Whitehead, Alfred North (2018). *Bilim ve Modern Dünya* (çev. Sercan Çalıcı). Öteki Yayınevi, İstanbul.
- Whitehead, Alfred North (2018). *Doğa ve Yaşam* (çev. Sercan Çalıcı). Öteki Yayınevi, İstanbul.
- Whitehead, Alfred North. (1948). *Process and Reality: Essays in Science and Philosophy*. Rider and Company, London.
- Whitehead, Alfred North. (1969). *The Adventures Of Ideas*. The Macmillan Company, London.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).